

given. The life history of Serhiy Zarudny is hard work, honesty, patience, purposefulness.

Serhiy Zarudny was born on March 17, 1821 in the village of Kolodyazne, Kupyansk district, Kharkiv province. In 1842 he graduated from the Faculty of Physics and Mathematics of Kharkiv University with a mathematician's degree.

However, the mathematician who dreamed to be an astronomer, by a twist of fate had to become a lawyer when he got hired by the Department of the Ministry of Justice. Thanks to his hard work, he quickly took a close look at Russian jurisprudence and began to study classical works of foreign legal literature. The lack of official legal education did not discourage S. Zarudny in any way – it was the area where he found his mission.

In the Department of the Ministry of Justice, Zarudny served for almost 15 years holding various positions – from senior aide of the Head of the Department to senior legal adviser at the Ministry of Justice. He became an outstanding lawyer, translator, statesman, senator, privy counselor. He took an active part in the development of fundamental provisions of the Peasant Reform of 1861 and the Judiciary Reform of 1864. It is sad that later he had to observe the destruction of his life-work by reactionary forces. He remained steadfast to the last, defending achievements of the democratic principles in justice system and judicature.

Key words: Zarudny S.I., Judiciary reform of 1864, Peasant reform of 1861, lawyer, literary activity, translation.

DOI: 10.33663/0869-2491-2021-32-119-131

УДК 340+001.32(477)

І. Б. УСЕНКО,
професор*

ORCID: 0000-0002-6832-2933

НОВИЦЬКИЙ ВІКТОР ІЗМАЙЛОВИЧ: СПРОБА НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ

У контексті сучасного антропологічного підходу досліджується життєвий і творчий шлях українського правознавця та архівіста В. І. Новицького, наукового співробітника Комісії для вивчення західноруського і українського права Всеукраїнської академії наук. Аргументується належність його авторству пріоритетної праці з історії дворянства XVI–XVII століть.

Ключові слова: Україна, правознавство, історія юридичної науки, Всеукраїнська академія наук, Новицький В. І., наукова біографія, історія українського права, архівна справа, істориографія.

Усенко И. Б. Новицкий Виктор Измаилович: попытка научной биографии

В контексте современного антропологического подхода исследуется жизненный и творческий путь украинского правоведа и архивиста В. И. Новицкого, научного сотрудника Комиссии по изучению западнорусского и украинского права Всеукраинской академии наук. Аргументируется принадлежность его авторству приоритетной работы по истории дворянства XVI–XVII веков.

Ключевые слова: Украина, правоведение, история юридической науки, Всеукраинская академия наук, Новицкий В. И., научная биография, история украинского права, архивное дело, историография.

* Usenko Igor, Full Professor

Usenko Igor. Viktor Novytsky: an attempt at a scientific biography.

In the context of the modern anthropological approach, the life and creative path of the Ukrainian legal scholar and archivist V.I. Novytsky, a researcher of the Commission for the study of Western Russian and Ukrainian law of the All-Ukrainian Academy of Sciences is investigated. It is argued that his authorship is a priority work on the history of the nobility of the 16th and 17th centuries.

Key words: *Ukraine, law, history of legal science, All-Ukrainian Academy of Sciences, Novytsky V.I., scientific biography, history of Ukrainian law, archival affairs, historiography.*

Актуальність теми. Сучасний етап розвитку українського правознавства, зумовлений кардинальними змінами практично в усіх сферах суспільного життя, вкотре підтверджує важливість, а подекуди й визначальність ролі «людського чинника». Антропологічний підхід дає змогу, зокрема, глибше оцінити такий феномен, як українська академічна юридична наука. Окрім того, актуальним залишається завдання відновлення історичної справедливості щодо безпідставно забутих українських правознавців, репресованих у роки сталінщини.

Постановка проблеми. У житті довоєнної української Академії, в розвитку історико-правової науки та архівної справи помітну роль відігравав Віктор Ізмайлович Новицький, секретар першого складу академічної Комісії для вивчення історії західноруського та українського права, згодом позаштатний науковий співробітник цієї комісії і вчений архівіст Київського центрального архіву давніх актів. У 1938 році вченого розстріляли за сфальсифікованим звинуваченням, а його творча спадщина штучно виведена з наукового обігу. Як видається, настав час відновити справедливість щодо вченого і дати належну оцінку його науковому доробку.

Мета і завдання статті. В зв'язку з наведеним необхідно стає реконструкція біографії вченого, в якій дотепер є ще чимало лакун; уточнення, зокрема, складу й оцінки його наукового надбання.

Огляд літератури. Постать В.І.Новицького фрагментарно згадувалася в деяких сучасних працях з історії вітчизняної академічної юридичної науки (переважно автором цих рядків)¹ та розвитку архівної справи в Україні². Дещо докладніша інформація про вченого міститься в розвідках шанувальників київської давнини про мешканців старовинних будинків в так званому Латинському кварталі поблизу Університету св.Володимира³. Безпосередньо біографії вченого присвячені статті в «Юридичній Енциклопедії»⁴, довіднику «Архівісти України»⁵ та деяких інших довідково-енциклопедичних виданнях⁶, а також інформація на Інтернет-порталі «Родовід»⁷.

Проте, як встановлено внаслідок цього дослідження, в попередніх публікаціях було багато прогалин і навіть фактичних помилок. Тому основним джерелом цієї публікації є критично осмислені архівні першоджерела: матеріали двох слідчих справ В.І.Новицького, які нині зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), його студентська справа з Державного архіву Одеської області (ДАОО), документи з історії Всеукраїнської академії наук у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ІР НБУВ), окремі інші документи з Центрального історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК), Архіву Російської академії наук (РАН), а також епістолярна спадщина і спогади сучасників вченого.

Виклад основного матеріалу. Герой нашої розвідки, Віктор Ізмайлович Новицький, народився 3 (15) лютого 1884 року в латвійському місті Дінабург (Дюнабург), перейменованого 1893 року в м. Двінськ Вітебської губернії, а нині відомого як Даугавпілс, друге за кількістю населення місто Латвії. Батько його, Ізмаїл Орестович (1854–1918), був сином видатного філософа, професора Київської духовної академії і Університету св. Володимира Ореста Марковича Новицького (1806–1884). Від професора, який у цивільній службі дослужився до чина дійсного статського радника і був нагороджений багатьма орденами, рід Новицьких 1847 року дістав право на спадкове дворянство, внесений до 3-ї частини родовідної книги Київської губернії. В особовому фонді О. М. Новицького (ІР НБУВ, ф. 201) нині зберігається оригінал імператорської грамоти на спадкове дворянство (спр. 20) і відповідна грамота Київського предводителя дворянства (спр. 21).

О. М. Новицький відігравав помітну роль у суспільному житті Києва другої половини XIX століття. До його найближчого оточення входили, зокрема, видатні діячі українського руху В. Б. Антонович (1834–1908), М. П. Драгоманов (1841–1895), П. Г. Житецький (1836–1911), О. Ф. Кістяківський (1833–1885), Т. Р. Рильський (1841–1902), П. П. Чубинський (1839–1884). Всі вони часто бували гостями затишного будинку професора на розі вулиць Тарасівської і Караваєвської (нині Льва Толстого), історії якого присвячений окремий розділ у вже згаданій монографії «Особняки Києва».

Після завершення хімічного відділення Петербурзького практичного технологічного інституту Ізмаїл Орестович від 1879 року викладав хімію у Динабурзькому реальному училищі. Його дружина, мати Віктора Ізмайловича Ольга Іванівна (у дівочтві – Полетика), належала до старовинного старшинського роду, була вихованкою Київського пансіонату шляхетних дівчат. Її прадідом був відомий політичний діяч, письменник і перекладач Григорій Андрійович Полетика (1725–1784), дідом – історик, літератор, колекціонер історичних документів Василь Григорович Полетика (1765–1845), які, за версією О. М. Лазаревського, разом могли бути авторами славнозвісної «Історії Русів».

Ольга Іванівна стала дружиною Ізмаїла Орестовича 1879 року за кілька місяців до одержання чоловіком престижного диплому інженера-технолога. Подружжя мало трьох дітей: Леоніда (1880 р. н.), Олену (1882 р. н.) і Віктора (1884 р. н.).

Через кілька місяців після народження героя нашої розвідки у Києві один за одним помирають його бабуся і дід. Батько разом з дружиною і дітьми повертається до рідного міста, оселяється в успадкованому будинку на Тарасівській, 2, а в жовтні 1884 року стає одним з перших в імперії фабричних інспекторів. Водночас він долучається до Київської Старої громади, певний час виконує обов'язки її скарбника. Його друзями були М. В. Лисенко (1842–1912), В. П. Науменко (1852–1919), М. П. Старицький (1839–1904) та Є. К. Тригубов (1848–1920). Саме завдяки дружнім відносинам з останнім І. О. Новицький став 1886 року поручителем з боку нареченої (молодшої сестри дружини Є. К. Тригубова) на весіллі І. Я. Франка та О. Ф. Хоружинської (цій події нині присвячена низка спогадів і наукових розвідок).

Окрім того, Ізмаїл Орестович через одруження сестер перебував у відносинах свояцтва з родами Беренштамів, Кістяківських, Міклашевських і Красовських. Зокрема, чоловіком його сестри Зінаїди був відомий діяч українського руху

В. Л. Беренштам (1839–1904), а племінницею – громадська діячка та письменниця М. В. Беренштам-Кістяківська (1869–1932), яка своєю чергою стала дружиною видатного українського правознавця і філософа Б. О. Кістяківського (1868–1920). Про участь І. О. Новицького в українському русі є чимало свідчень в епістолярній і мемуарній спадщині, авторами яких були українські діячі вже дещо молодшого покоління М. П. Василенко (1866–1935), Г. П. Житецький (1866–1926) В. І. Самійленко (1864–1925), М. В. Стороженко (1862–1944), Є. Х. Чикаленко (1861–1929) та ін. Гостинна оселя Новицьких аж до продажу її в 1913 році була постійним місцем зустрічі членів різних національно-культурних осередків. До речі, цей особняк хотів за сприяння М. П. Василенка придбати М. С. Грушевський, але не судилося⁸.

До цього слід додати, що частину приміщень Новицькі здавали в оренду університетським студентам і викладачам. Зокрема, у 1893–1912 рр. у флігелі садиби жив з родиною професор-філософ О. М. Гіляров (1855/56–1938), майбутній академік ВУАН по кафедрі філософії права.

У свої молоді роки в будинку жив (ймовірно, на правах родича-вихованця) Ю. П. Новицький, який був лише на два роки старший за Віктора Ізмайловича, і теж навчався на юридичному факультеті Університету св. Володимира, а згодом став приват-доцентом університету. В подальшому ж працював у Петроградському університеті, очолив Товариство об'єднаних православних парафій Петрограда та його губернії, був 1922 року розстріляний за рішенням ВЧК за звинуваченням у причетності до контрреволюційної організації (фактично за протидію вилученню церковних цінностей). У 1992 канонізований як святий великомученик Архієрейським собором РПЦ⁹.

Ось у такому середовищі пройшли дитячі і юнацькі роки В. І. Новицького.

Середню освіту він дістав у 2-й Київській гімназії. В цій гімназії у різний час вчилися або викладали багато осіб з оточення старших Новицьких, зокрема М. П. Драгоманов, П. П. Чубинський, М. В. Стороженко, Т. Р. Рильський, О. О. Русов, П. Г. Лебединцев. До речі, 1901 року (вже коли тут навчався Віктор Ізмайлович) підготовчий клас гімназії закінчив М. О. Булгаков¹⁰. Вчився у гімназії, але 1886 року був виключений за організацію гуртка «саморозвитку» (з вивчення української мови) без дозволу гімназійного керівництва і майбутній чоловік його двоюрідної сестри та український академік-правознавець Б. О. Кістяківський¹¹. В аналогічний гурток саморозвитку від 1902 року входив і В. І. Новицький. Утім, найсуттєвішим фактором, можливо, було те, що багато років у гімназії викладав близький друг батька В. П. Науменко, на час вступу Віктора Ізмайловича до гімназії вже статський радник і кавалер імператорських орденів. Цікаво, що через кілька років Віктор Ізмайлович стане сусідом зі своїм колишнім вчителем. Заслужений педагог від 1911 року до кінця життя жив у квартирі № 2 прибуткового будинку за адресою вулиця Караваєвська, 23 / Паньківська, 1, який належав родині Новицьких¹². А в квартирі № 9 від 1909 року жив В. І. Новицький.

Віктор Ізмайлович 4 червня 1904 року одержав атестат зрілості (з відмінними оцінками з російської літератури та логіки та добрими і задовільними – з інших предметів) і вступив на юридичний факультет університету св. Володимира. У подальшому на семестрових іспитах переважно отримував задовільні оцінки, а з курсів енциклопедії права та політичної економії оцінку – «вельми задовільно». Тим не менш, знаючи його подальшу долю, можна висунути гіпотезу, що його мали зацікавити лекції з історії права, які тоді в

університеті читав основоположник школи західноруського права позаштатний ординарний професор М. Ф. Владимирський-Буданов¹³.

Дещо більше ми знаємо про громадську діяльність В. І. Новицького. За власним свідченням, яке збереглося у його слідчій справі (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 16374, арк. 28–29зв.), він 1906 року вступив у студентську організацію при партії соціалістів-революціонерів. Від початку 1907 року працював у робітничих гуртках при Подільському районному комітеті партії есерів. Заарештований за участь у недозволеній студентській сходці, яка відбулася 17 жовтня 1907 року, і 23 листопада 1907 року Радою університету виключений до вересня 1908 року з числа студентів з правом вступу до інших навчальних закладів і можливого поновлення в Університеті св. Володимира після спливу цього строку. Ймовірно (документальних підтверджень цьому немає) була й щодо нього типова для таких випадків заборона проживання у Київській, Подільській та Волинській губернії, оскільки в подальшому його офіційною адресою став маєток Б. І. Кринського (чоловіка сестри) на хуторі Тимки Козелецького повіту Чернігівської губернії.

Продовжив від вересня 1908 року навчання на 4 курсі юридичного факультету Новоросійського університету в Одесі. Його студентська справа нині зберігається в Державному архіві Одеської області (ф. 45, оп. 5, спр. 9531). Він як студент дістав дозвіл на проживання в Одесі, впродовж навчального року прослухав тут лекції з цивільного процесу, кримінального процесу, міжнародного права і торгівельного права, відвідав належні практичні заняття і загалом повністю завершив університетський курс, але державні іспити не складав, оскільки наприкінці 1909 року дістав дозвіл повернутися до Києва.

Віктор Ізмайлович 1910 року склав державні іспити і здобув диплом 2-го ступеня в Університеті св. Володимира. В архіві Російської Академії наук зберігся лист молодого правознавця до професора Санкт-Петербурзького університету М. А. Дяконова (1855/56–1919), датований травнем 1910 року, в якому він повідомляє про своє бажання з осені розпочати систематичне вивчення історії руського права під керівництвом професора і просить поради «як це зробити офіційно і відповідно до вимог, які висуваються особисто професором» (АРАН, ф. 639, оп. 1, спр. 316). Ми не знаємо, якою була відповідь на цей лист, але сам В. І. Новицький згодом свідчив, що з осені 1910 року до середини 1912 року під керівництвом М. А. Дяконова вивчав історію права. А надалі вже під керівництвом професора Московського університету О. М. Філіппова (1853–1927) досліджував матеріали архіву міністерства юстиції Російської імперії у Москві і готувався до складання магістерських іспитів.

Проживав він у ці роки в Києві (у згаданому будинку на розі Караваєвської та Паньківської), але з періодичними творчими поїздками тривалістю у 3–4 місяці до Санкт-Петербургу і Москви. Будучи дворянином і представником доволі заможної родини, він, як видається, ніякого утримання від держави і офіційного статусу не мав, а займався наукою виключно власним коштом.

Про якісь конкретні творчі здобутки В. І. Новицького у дореволюційний період досі нічого не було відомо. У нечисленних і дуже стислих біографічних статтях лише згадувалося, що він працював у Московському архіві Міністерства юстиції та й ще у такому контексті, що складалося помилкове враження, нібито це була якась штатна посада, а не суто дослідницька праця.

Втім, у вітчизняній історіографії відома книга «Выборное и большое дворянство XVI–XVII веков», видана в Києві 1915 року (передмова датована 5 липня 1914 р.) у друкарні 1 Київської артілі друкарської справи. На обкладинці зазначені прізвище та ініціали автора – «В.І. Новицький». На одному примірнику цієї праці у відділі рідкісної книги Наукової бібліотеки імені Михайла Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка є дарчий напис «Многоуважаемому Николаю Прокофьевичу Василенку от автора». Виникла версія, що автором цієї монографії був саме герой нашої розвідки.

Проте в тексті книги ніде не розкривалися ініціали автора і не було жодних відомостей про нього. Зауважимо, що книга вважається класичною з історії дворянства, часто згадується в різних історіографічних та довідкових виданнях у одному ряду з працями Г. Ф. Міллера, В. Й. Ключевського, О. В. Романовича-Славатинського, М. П. Павлова-Сильванського, С. В. Рождественського та інших корифеїв історичної науки. Навіть сьогодні праця є в активному науковому обігу. Так, у відомій наукометричній базі Google Scholar на час підготовки цієї статті обліковано 25 посилань на цю монографію. А простий пошук у Google дає змогу розширити цей перелік до майже 70 згадок в Інтернеті.

Критиками звертається увага, що це одне з перших і найґрунтовніших досліджень так званого виборного дворянства, джерелом якого були дворянські (боярські) списки та інші архівні першоджерела (значною мірою з Московського архіву Міністерства юстиції, але не тільки). Автор переконливо пояснює походження нижчих прошарків землевласників – дітей боярських – і поділ їх на дворових і міських, аналізує взаємини дітей боярських і центральної влади, поступове проникнення «виборних» з провінції у столичні чини («Государів двір») ¹⁴. Надалі досліджується формування чинів московського і виборного міського (городового) дворянства та роль останнього в повітових служилих організаціях, а також еволюція термінології в контексті оформлення ієрархії чинів служилих землевласників наприкінці XVI століття.

Незважаючи на значний інтерес подальших дослідників до самої книги, мені не вдалося знайти в історіографічних описах жодної згадки, яка б допомогла пролити світло на постать її автора. Сам Віктор Ізмайлович у відомих нам пореволюційних анкетах і свідченнях ніколи не згадував про цю працю, тому його авторство тривалий час для мене залишалося лише гіпотезою.

Але на останній сторінці обкладинки книжки дрібним шрифтом розміщено рекламне оголошення «Склад издания у автора: Киев, Караваевская, 23», на яке досі ніхто не звертав увагу. А це адреса будинку, де у квартирі № 9 жив герой нашої розвідки. Іншого В.І. Новицького тут аж ніяк не могло бути. Чому він ніколи не згадував у офіційних джерелах про цю монографію? Мабуть, у роки першої світової війни і революційних змагань просто не було нагоди пишатися науковими здобутками. Згодом, коли дворянське походження, помітно ускладнювало життя вченого, він не хотів підливати олії у вогонь ще й згадками про зовсім не популярну тематику своїх дореволюційних досліджень.

Від осені 1915 року і до початку 1918 року правознавець служив у польових і управлінських інституціях Російського товариства Червоного Хреста на Південно-Західному фронті. За власним свідченням в архівно-слідчій справі, правознавець служив «помічником Уповноваженого передового перев'язочного загону на Південно-Західному фронті, а з осені 1916 року в Київському управлінні Червоного Хреста на

вулиці Терещенківській, біля Бібіковського бульвару». На жаль, перев'язочних загонів на цьому фронті було чимало, і докладнішу інформацію поки знайти не вдалося.

З поваленням самодержавства В.І.Новицький активізував партійну діяльність, працюючи під керівництвом Либідського районного есерівського комітету. Наприкінці липня 1917 року став членом УЦР від національних меншин (фактично висунутий УПСР). Проте якихось документальних слідів його діяльності в УЦР відшукати не вдалося. За власним свідченням, наприкінці року він і формально, і фактично вибув з есерівської організації.

Згодом від січня 1919 року В.І.Новицький – член і секретар першого складу Комісії для вивчення історії західноруського та українського права ВУАН (далі – Комісія), яку очолював Ф.В.Тарановський. До Комісії також увійшли академіки Д.І.Багалій, О.І.Левицький, Б.О.Кістяківський, А.Ю.Кримський, професор С.К.Гогель і відомі історики-архівісти В.Л.Модзалевський та І.М.Каманін. Оскільки провідні кадри істориків права зосереджувалися на юридичних факультетах університетів, передбачалося, що саме тут здійснюватимуться основні теоретичні дослідження в галузі історії держави і права, а відповідна академічна Комісія зосередиться на відшукуванні та публікації першоджерел (актових матеріалів і пам'яток права).

У такому складі Комісія провела 11 засідань, останнє з яких відбулося 5 червня 1919 р. Далі Комісія не збиралася, а 13 травня 1920 р. Соціально-економічний відділ УАН прийняв рішення про тимчасове припинення діяльності Комісії і звільнення від обов'язків, починаючи з 1 травня 1920 р., усіх її співробітників. Через короткочасність свого існування першому складові Комісії завершити заплановане не вдалося¹⁵.

Від травня 1920 року (в окремих документах від 20 лютого 1920 року) вчений мав основним місцем роботи Київський центральний архів давніх актів (КЦАДА), який перебував у віданні Української Академії наук, а від 1924 року підпорядковувався Головному архівному управлінню. Він обійняв посаду ученого архівіста, а згодом завідувача 2-го відділу (відділ колекцій та приватних фондів), в якому зберігалися окремі документи у фасцикулах – доповнення до активих книг Летичівського, Житомирського і Подільського повітових судів, колекції документів Київської археографічної комісії, Історичного товариства Нестора-Літописця тощо. Через кадрову кризу періодично виконував в архіві додаткові обов'язки консерватора фонду і рахівника.

Набув авторитет як знавець активих книг, системне описування яких складало основний зміст його службової діяльності. Найближчими його колегами були В.О.Романовський (завідувач КЦАДА у 1921–1931 рр.), О.М.Андріяшев (завідувач 1-го відділу КЦАДА) та М.Ф.Тищенко (завідувач 3-го відділу КЦАДА). Цим творчим колективом підготували збірник статей за редакцією В.О.Романовського «Центральний архів стародавніх. актів у Києві» (К., 1929), в якому В.О.Новицькому належали два ґрунтовних огляди «Летичівські фасцикули» і «Збірка справ Кам'янець-Подільської Казенної Палати» (книгу нині оприлюднено в Інтернеті в електронній бібліотеці «Культура України»). В КЦАДА вчений працював до початку 30-х років. Докладнішу інформацію про його архівні здобутки можна знайти у згаданому довіднику «Архівісти України» та на сайті Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

За сумісництвом вчений поновив 1925 року працю в Комісії на правах позаштатного (дослівно – «нештатного непостійного», поділ на постійних і непостійних співробітників припинився 1927 року) співробітника. Оплата праці

його була доволі символічною, 17 карбованців на місяць. На цей час членами комісії стали і його найближчі колеги-архівісти В. О. Романовський та М. Ф. Тищенко.

У Комісії він на основі літописних й архівних джерел досліджував т. зв. сцени у Київській Русі. Наслідком його творчих пошуків став нарис «Сцени Руської Землі X–XII вв.», опублікований 1927 року в третьому випуску «Праць» Комісії. Проблематика нарису виходила далеко за межі одного питання про сцени. Зокрема, чимало місця у дослідженні приділялося визначенню поняття «Руська земля». На підставі текстуального аналізу багатьох літописних згадок автор визначав Руську землю як територію, що включала водозбір середнього Дніпра з Прип'яттю та Десною. На його думку, найважливіші міста Руської землі – Київ, Чернігів і Переяслав, але останні два міста перебувають у політичній підлеглості Києву. Ця Руська земля є територіально відмежованою і соціально-політично оформленою Київською державою, що, безумовно, відрізняється від Новгородська, Смоленська та інших земель. Дослідник при цьому підкреслював, що спочатку лише в Руській землі концентрується княжий рід, що встановлює зв'язок з північними землями.

Аналізуючи систему влади в Руській землі, автор приєднався до традиційної для попередньої історіографії тези про наявність в ній двох основних елементів: київського віча і київського княжого столу. Але далі йде зовсім не традиційний висновок, що на початковому етапі свого існування сцени – це об'єднане зібрання золотого столу Київського з його князями й мужами та віча, що теж мало своїх мужів. З кінця XI ст. ці мужі дедалі більше об'єднуються в єдину аристократичну групу, що з князями й золотим столом Київським відокремлюється від київської міської громади. Зовнішньою ознакою такого відокремлення стає перенесення місця проведення снемів з Києва до передмістя. Згодом, з середини XII ст. внутрішні й зовнішні причини примушують збирати сцени в різних правобережних і лівобережних містах. Цьому висновку про поділ снемів на три хронологічні групи передував відповідний авторський аналіз багатьох літописних текстів, що складає мало не половину всієї праці.

В. І. Новицький стверджував, що сцени – не стільки міжкнязівські з'їзди, скільки прояв політичного об'єднання громадсько-міських верхів з верхами дружинними. Є у автора й визначення снемів як вищого органу Руської Землі, загальноземської влади, що має встановчі, уставні (правотворчі) та інші функції. На його думку, сцени – «паросток передісторичної слов'янщини, що був закладений і виріс у руській Землі», а в подальшому розвитку його можна підвести «під поняття сеймів у початковій їх передфеодальній формі».

Висновки В. І. Новицького були доволі сміливими і під час попереднього обговорення публікації, яке відбувалося за участі гостей (О. М. Андріяшева та Н. Д. Полонської) протягом трьох засідань Комісії (31 грудня 1926 р., 21 та 26 січня 1927 р.), викликали чимало заперечень (протоколи згаданих засідань оприлюднені у 3 випуску «Праць» Комісії). Члени комісії переважно стояли на позиції, яку свого часу сформував О. М. Філіппов, що сцени – це орган конфедерації руських земель. Не всі погоджувалися, що їх треба зв'язувати лише з Руською землею та ще у розумінні трьох князівств. На думку О. О. Малиновського, свідчення пам'яток суперечать концепції В. І. Новицького. Руська земля – термін етнографічний, а не політичний. Майже всі учасники обговорення, крім І. Ю. Черкаського, висловилися, що погляд автора на Руську землю як на державу з трьох земель хибний. О. М. Андріяшев підкреслював помилковість думки доповідача, що Русь

північна належала Русі південній. Проте хоча концепція і була визнана дискусійною, автори дали змогу опублікувати своє дослідження. Згадана полеміка згодом мала бути опублікована у втраченому 7 випуску «Праць»¹⁶.

Надалі В. І. Новицький від давньоруських снемів перейшов до вивчення питання про повітові сеймики (соймики) на українських землях (переважно за ненадрукованими матеріалами Київського центрального архіву давніх актів). Дослідження він здійснював насамперед порівняльним методом, співставляючи українські сеймики з сеймиками Речі Посполитої та аналогічними установами Московського царства та інших держав.

Від 1925 року у Комісії розпочалось складання словника української юридичної старовини. В цій роботі брали участь І. Ю. Черкаський, В. І. Новицький, М. Ф. Тищенко, С. Г. Борисенко і Л. О. Окиншевич. Упродовж кількох років вони виписували на картки терміни з актових та літературних джерел, що мали створити підґрунтя для майбутніх розвідок-пояснень щодо кожного терміна. Картки склалися в алфавітному порядку за певним планом та формою й за певним списком джерел, що їх визначено на спеціальному засіданні Комісії спільно з співробітниками КЦАДА. Згідно з даними офіційних звітів Комісії, всього на 1 січня 1928 р. було складено близько 11 000 карток. У академічному звітному за 1928 р. зазначалося, що словник-енциклопедію української юридичної старовини планується завершити протягом 5 наступних років. Енциклопедична праця українських вчених мала стати значним явищем в історико-правовій науці, але за часів розгрому української гуманітарної науки ретельно зібрана картотека була фактично знищена.

Крім того, В. І. Новицький підготував ряд статей на різні історико-юридичні теми. Серед них, як видається, вирізняється особливою історіографічною і методологічною значущістю стаття «Державне минуле України як предмет науки» («Україна», 1929, № 36), якій передувала відповідна наукова доповідь 1928 року. Предметом аналізу стали як класичні погляди на історію права В. І. Сергієвича та М. Ф. Владимирського-Буданова, так і сучасні дослідники праці М. С. Грушевського, О. О. Малиновського, Р. М. Лашенка, М. Д. Чубатого та ін. Розвиваючи погляди М. С. Грушевського, В. І. Новицький обґрунтовував наявність, окрім київського і галицького, волинсько-правобережного етапу розвитку української державності (XIV–XVI ст.), який переходить у етап козацької державності, що втілює «глибоке національно-соціальне перетворення самих основ української державності».

В рецензії на монографію академіка О. О. Малиновського «Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Нариси з історії права» вчений зауважив, що автор йшов у висвітленні східнослов'янського права за класичною схемою М. Ф. Владимирського-Буданова і не врахував праць В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського («Україна», 1930, № 40).

В іншій рецензії «Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії» (йшлося про розвідки О. Є. Преснякова «Княжее право» і «Образование великорусского государства») вчений торкнувся гострого питання про боротьбу за «київську спадщину» між російською й українською історіографією і в цьому контексті підкреслював наукову об'єктивність російського дослідника, його прихильність до поглядів наукових шкіл М. Ф. Владимирського-Буданова і М. С. Грушевського. Рецензент зробив висновок, що заслугою О. Є. Преснякова є послідовне принципове розмежування російської та української історії («Україна», 1930, № 40).

Окрему позитивну рецензію вчений присвятив статті В. М. Чернова (дослідника з Саратова, який періодично публікував свої дослідження у виданнях ВУАН) «До питання про аналіз тексту короткої Руської Правди» («Україна», 1930, № 42).

Оприлюднив В. І. Новицький також рецензію на працю М. С. Грушевського «Чернігів і Сіверщина в українській історії» («Україна», 1930, № 42) і «рецензію на рецензію» С. Смаль-Стоцького «Східні слов'яни. З приводу книжки Niederle L. *Původ a počátky Slovanu, východních*. – Praha, 1924–1925» («Україна», 1930, № 43).

Авторству дослідника належить також ряд наукових доповідей та інших матеріалів (переважно не опублікованих), які він підготував як член Історико-географічної комісії ВУАН: «Побережжя ім. Російського скарбу наприкінці XVIII ст. Історико-географічний матеріал 1926 рік Київ» (ІР НБУВ, ф. 10, спр. 11717, «Давнє руське Лукомор'я» (доповідь 1926 р., опублікована у Записках історико-філологічного відділу ВУАН, 1929, т. 24), «З сіл колишньої Білоруської сотні» (доповідь 1928 р.), «Спроба опрацювання топографічного матеріалу щодо заселення Єлизаветградщини к. XVIII – початок XIX вв.» (ЦДІАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 1211, арк. 248–262), «Міжріччя Білоус – Верепут (обробка матеріалу за час відрядження від ВУАН вересень 1928)» (ІР НБУВ, ф. 10, спр. 11716, 19 арк.), «Олександр Андріяшев. Літописне Болохово і Болоховські князі. Науковий збірник за рік 1929» (ІР НБУВ, ф. 10, спр. 17844).

Також співпрацював з Археографічною комісією, Комісією старої історії України (почала працювати 1928 року під керівництвом О. М. Андріяшева) тощо.

Звільнений з Комісії історії західноруського та українського права за результатами чистки (насамперед через походження з роду багатих дворян-домовласників) улітку 1930 року. Аналогічно звільнений з Археографічної комісії. В 1929–31 роках припинили діяльність й інші історичні академічні установи, з якими співпрацював Новицький.

Наприкінці квітня 1932 року заарештований за звинуваченням у співучасті в 1920-х рр. у діяльності контрреволюційної організації (масонської ложі «Зоря»), пов'язаної з емігрантськими колами. Йшлося про нові обставини у справі «Київського обласного центру дій»¹⁷. Ця справа була відкрита органами ДПУ ще в 1930 р., але компрометуючі свідчення на В. І. Новицького слідчі здобули лише 26 грудня 1931 року. Проте Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР 16 грудня 1932 р. не підтримала клопотання слідства про висилку його до Казахстану на 5 років і постановила звільнити В. І. Новицького з під варті та припинити справу (мотиви такого рішення не оголошувалися). Після звільнення до роботи в КЦАДА вже не повернувся і жив за рахунок випадкових заробітків. Згідно з відомостями у листі до А. І. Степовича від 6 квітня 1934 р. (ІР НБУВ, ф. 179, спр. 102) деякий (вірогідно, нетривалий) час працював у системі Акціонерного товариства з видачі довідок про кредитоспроможність «Кредит-бюро» (доволі закрита організація, яку сьогодні деякі дослідники ототожнюють з економічною розвідкою).

У ряді довідкових видань помилково зазначено, що В. І. Новицький засланий 1934 або 1938. Насправді ж він 9 червня 1938 заарештований вдруге, за тим самим звинуваченням у членстві в контрреволюційній монархічній організації і додатково – у шпигунстві (фактично у листуванні з братом, колишнім присяжним повіреним Л. І. Новицьким, який жив за кордоном). 7 жовтня того ж року трійка при Київському облуправлінні НКВС УСРР постановила розстріляти вченого, а його особисте майно конфіскувати¹⁸. Вирок виконаний 14 жовтня 1938 року в

місці масових репресій у передмісті Києва, поблизу селища Биківня. Постанова про реабілітацію затверджена 27 березня 1989 року військовим прокурором Київського військового округу (ЩАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58580).

Висновки. Життєва доля В. І. Новицького – українського інтелігента у третьому поколінні, правознавця та історика першої третини ХХ століття видається доволі повчальною, а його творчі здобутки досі по справжньому не оціненими. Дослідники ще мають повернути до наукового обігу ряд його наукових праць, заповнити численні лакуни у біографії вченого.

Завершуючи, автор має засвідчити свою глибоку вдячність за багаторічну співпрацю великому корпусу вітчизняних архівістів і насамперед Ользі Вікторівні Бажан, Людмилі Ярославівні Демченко, Івану Миколайовичу Кислю та Ользі Михайлівні Редько, а також за сприяння в архівних пошуках членам Міжнародної асоціації істориків права Наталі Миколаївні Крестовській та Валерію Володимировичу Олейникову.

1. *Усенко І.Б.* Розвиток правових досліджень в установах Всеукраїнської Академії наук (1918–1941). *Юридична наука і освіта на Україні*. Київ: Наук. думка, 1992. С. 37–76; *Усенко І.Б.* Юридична академічна наука у 1918–1941 роках. *Академічна юридична думка / укладачі: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук; за заг. ред. Ю.С. Шемшученка*. Київ: Ін Юре, 1998. С. 15–53. 2. *Страшко В.В.* Архівне відродження також розстрілювали. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Т. 14. Київ, 2012. С. 67–74. 3. *Друг М.О., Малаков Д.В.* *Особняки Києва*. Київ: Київ, 2004. С. 447–456. 4. *Усенко І.Б.* Новицький Віктор Ізмайлович. *Юридична енциклопедія: в 6 т.* / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 4. Київ: Українська енциклопедія, 2002. С. 178–179. 5. *Дзюба Олена.* Новицький В.І. *Українські архівісти: Біобібліогр. довідник*. Вип. 1. Київ, 1999. С. 241–242. 6. Новицький Віктор. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Т. 5. Париж, Нью-Йорк, 1966. С. 1784; *Білокінь С.І.* Новицький Віктор Ізмайлович *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 7. С. 452. 7. *Ізмаїл Орестович Новицький*. URL: https://uk.rodovid.org/wk/Запис_801009. 8. *Василенко М.П.* Вибрані твори у трьох томах: Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. Київ: Юрид. думка; Академперіодика, 2008. С. 406–407. 9. *Берзін П.С.* Святий Великомученик Юрій Новицький – небесний покровитель вітчизняної школи кримінального права. Київ: Знання України, 2006. 23 с. 10. Друга чоловіча гімназія 2-ї пол. 19 ст., в якій працювали і навчалися відомі діячі науки і культури, громадсько-політичного і державного життя URL: http://pamyatky.kiev.ua/streets/shevchenka-bulv/druga-cholovicha-gimnaziya-2-yi-pol-19-st_-v-yakiy-pratsyuvali-i-navchalisya-vidomi-diyachi-nauki-i-kulturi-gromadsko-politichnogo-i-derzhavnogo-zhittya. 11. *Музика І.В., Усенко І.Б.* Академік Б.О. Кістяківський – правознавець, філософ і соціолог (до 140-річчя від дня народження). *Часопис Київського університету права*. 2008/1. С. 11–17. 12. Будинок прибутковий, в якому мешкав Науменко В.П., вчений, педагог, громадський діяч, колекціонер. URL: <http://new.pamyatky.kiev.ua/streets/tolstogo/zhitlovyi-budinok-1894-95-1909-v-yakomu-prozhivali-vidomi-diyachi-nauki-i-kulturi-gromadsko-politichnogo-zhittya>. 13. *Бондарук Т.І.* Основоположники київської історико-юридичної школи (В.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович). Київ, 1995. 25 с. 14. *Корзинин А.Л.* Изучение государственного двора русского государства XVI столетия в отечественной историографии. *Вестник СПбГУ*. Сер. 2. 2013. Вип. 4. С. 17; *Айвазян С.А.* Проблематика исследованной юридической природы государственного двора в дореволюционной историко-юридической науке. *Сборник публикаций научного журнала «Globus» по материалам X международной научно-практической конференции: «Достижения и проблемы современной науки»*. Санкт-Петербург, 2016. С. 105. 15. *Усенко І.Б.* Комісія для вивчення західноруського і

українського права ВУАН *Юридична енциклопедія*: в 6 т./редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова) та ін. Т.3: Київ: Українська енциклопедія, 2001. С.174. **16.** Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах: Т.2: Юридичні праці. Київ: Юрид. думка; Академперіодика, 2006. С.451. **17.** Усенко І.Б. «Київського обласного центру дій» справа 1923–1924. *Енциклопедія історії України*: у 10 т./редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Т.4. Київ: Наук. думка, 2007. С.280–283. **18.** Усенко І.Б. Репресоване правознавство: трагічні сторінки історії ВУАН. *Правова держава*. Щорічник наукових праць. Вип. 9. Київ, 1998. С.290–317.

References

1. Usenko I.B. Rozvytok pravovykh doslidzhen v ustanovakh Vseukrainskoi Akademii nauk (1918–1941). Yurydychna nauka i osvita na Ukraini. Kyiv: Nauk. dumka, 1992. S.37–76;
- Usenko I.B. Yurydychna akademichna nauka u 1918–1941 rokakh. Akademichna yurydychna dumka / ukladachi: I.B.Usenko, T.I.Bondaruk; Za zah. red. Yu.S.Shemshuchenka. Kyiv: In Yure, 1998. S.15–53. [ukr].
2. Strashko V.V. Arkhivne vidrodzhennia takozh rozstriliuvaly. Pamiatky: arkeohorafichnyi shchorichnyk. T.14. Kyiv, 2012. S.67–74. [ukr].
3. Druh M.O., Malakov D.V. Osobniaky Kyieva. Kyiv: Kyi, 2004. S.447–456. [ukr].
4. Usenko I.B. Novytskyi Viktor Izmailovych. Yurydychna entsyklopediia: v 6 t./ redkol.: Yu.S.Shemshuchenko (holova) ta in. T.4. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia, 2002. S.178–179. [ukr].
5. Dziuba Olena. Novytskyi V.I. Ukrainski arkhivisty: Biobibliohr. dovidnyk. Vyp.1. Kyiv, 1999. S.241–242. [ukr].
6. Novytskyi Viktor. Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovykova chastyna. T.5. Paryzh, Niulork, 1966. S.1784; Bilokin S.I. Novytskyi Viktor Izmailovych Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t./ redkol.: V.A.Smolii (holova) ta in. Kyiv: Nauk. dumka, 2010. T.7. S.452. [ukr].
7. Izmail Orestovych. Novytskyi. URL: https://uk.rodovid.org/wk/Zapys_801009.
8. Vasylenko M.P. Vybrani tvory u trokh tomakh: T.3: Spohady. Shchodennyky. Lystuvannia. Kyiv: Yuryd. dumka; Akademperiodyka, 2008. S.406–407. [ukr].
9. Berzin P.S. Sviatyi Velykomuchenyk Yurii Novytskyi – nebesnyi pokrovytel vitchyzniano shkoly kryminalnogo prava. Kyiv: Znannia Ukrainy, 2006. 23 s. [ukr].
10. Druha cholovicha himnaziia 2-i pol. 19 st., v yakii pratsiuvaly i navchalisia vidomi diiachy nauky i kultury, hromadsko-politychnoho i derzhavnogo zhyttia URL: http://pamyatky.kiev.ua/streets/shevchenka-bulv/druga-cholovicha-gimnaziya-2-yi-pol-19-st_-v-yakii-pratsiyuvali-i-navchalisia-vidomi-diyachi-nauki-i-kulturi-gromadsko-politychnoho-i-derzhavnogo-zhyttia.
11. Muzyka I.V., Usenko I.B. Akademik B.O. Kistiakivskiy – pravoznavets, filosof i sotsiolog (do 140-richchia vid dnia narodzhennia). Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2008/1. S.11–17. [ukr].
12. Budynok prybutkovyi, v yakomu meshkav Naumenko V.P., vchenyi, pedaho, hromadskiy diiach, koleksioner. URL: <http://new.pamyatky.kiev.ua/streets/tolstogo/zhitloviy-budinok-1894-95-1909-v-yakomu-prozhivali-vidomi-diyachi-nauki-i-kulturi-gromadsko-politychnogo-zhyttia>.
13. Bondaruk T.I. Osnovopolozhnyky kyivskoi istoriko-iurydychnoi shkoly (V.F. Vladymyrskiy-Budanov i F.I. Leontovych). Kyiv, 1995. 25 s. [ukr].
14. Korzynyn A.L. Yzuchenye hosudareva dvora russkogo hosudarstva XVI stoletiya v otechestvennoi ystoriyohrafyy. Vestnyk SPbHU. Ser.2. 2013. Vyp.4. S.17; Aivazian S.A. Problematyka yssledovaniy yurydicheskoi pryrody hosudareva dvora v dorevoliutsyonnoi ystoriiko-iurydicheskoi nauke. Sbornyk publikatsiy nauchnogo zhurnala «Globus» po materialam Kh mezhdunarodnoi nauchno-praktycheskoi konferentsyy: «Dostyazheniya y problemy sovremennoi nauky». Sankt-Peterburh, 2016. S.105. [rus].
15. Usenko I.B. Komisiia dlia vyuchuvannia zakhidnorusskoho i ukrainskoho prava VUAN Yurydychna entsyklopediia: v 6 t./ redkol.: Yu.S.Shemshuchenko (holova) ta in. T.3: Kyiv: Ukrainska entsyklopediia, 2001. S.174. [ukr].
16. Vasylenko M.P. Vybrani tvory u trokh tomakh: T.2: Yurydychni pratsi. Kyiv: Yuryd. dumka; Akademperiodyka, 2006. S.451. [ukr].
17. Usenko I.B. «Kyivskoho oblasnogo tsentru dii» справа 1923–1924. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t./ redkol.: V.A.Smolii (holova) ta in. T.4. Kyiv: Nauk. dumka, 2007. S.280–283. [ukr].
18. Usenko I.B. Represovane pravoznavstvo: trahichni storinky istorii VUAN. Pravova derzhava. Shchorichnyk naukovykh prats. Vyp.9. Kyiv, 1998. S.290–317. [ukr].

Usenko Igor. Viktor Novytsky: an attempt at a scientific biography.

Introduction. Victor Izmailovich Novytsky played a significant role in the life of the pre-war Ukrainian Academy, in the development of historical and legal science and archival affairs. He was a researcher of the Commission for the study of Western Russian and Ukrainian law of the All-Ukrainian Academy of Sciences and scientist-archivist of the Kyiv Central Archive of Ancient Acts. In 1938, the scientist was shot on falsified charges, and his creative legacy was artificially withdrawn from scientific circulation. It seems that the time has come to restore justice to the scientist and to give a proper assessment of his scientific achievements.

The aim of the article. The reconstruction of the scientist's biography, clarification of the composition and evaluation of its scientific heritage.

Results. The life and creative activity of V.I. Novytsky, a Kyiv intellectual in the third generation, was markedly influenced by his family and the city environment, his participation in the propaganda work of the Socialist-Revolutionary Party during his high school and university years. He was persecuted by the tsar for participating in the student movement, later became a member of the Ukrainian Central Rada (Central Council of Ukraine). Before the revolution, the researcher, doing science at his own expense, became an author of a priority work on the history of the nobility of the 16th and 17th centuries. At the All-Ukrainian Academy of Sciences he prepared a number of problematic works on the history of Ukrainian law, in particular, of historiographical and methodological nature, developed the views of Mykhailo Hrushevsky on the stages of development of the law of the Ukrainian people. As a historian and archivist he was a profound connoisseur of act books, the author of interesting explorations of historical and geographical nature.

Conclusion. The life destiny of V.I. Novytsky, a jurist and historian of the first third of the twentieth century, seems quite instructive, and his creative achievements are still not really appreciated. Researchers have yet to return a number of his scientific works to scientific circulation, to fill numerous gaps in the biography of the scientist.

Key words: Ukraine, law, history of legal science, All-Ukrainian Academy of Sciences, Novytsky V.I., scientific biography, history of Ukrainian law, archival affairs, historiography.

DOI: 10.33663/0869-2491-2021-32-131-142

УДК 321 (091); 340 (091); 340.13

І. В. МУЗИКА,

кандидат юридичних наук, доцент
старший науковий співробітник*

ORCID: 0000-0002-8822-6156

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ПРАВОВЕ КРЕДО МИКОЛИ СКРИПНИКА

Досліджуються особливості теоретичного й ідеологічного обґрунтування М.О. Скрипником національної, судової та кримінально-правової політики в його концепції державно-правового розвитку радянської України. Висвітлення особливостей ідеологічної платформи й правового кредо М.О. Скрипника в ракурсі антропології права має важливе значення для характеристики його державотворчої діяльності як одного з основних теоретиків концепції «українського шляху до соціалізму».

Ключові слова: історія права, антропологія права, Микола Скрипник, українізація, радянська судова політика, радянська кримінальна політика, колективізм, український шлях до комунізму.

* **Muzyka Iryna**, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.), Docent, Senior Research Officer